

יואל בר־רומי: האיטי-אפריקה בנכר

"הייתי כעין בן ממזר למערב; כאשר הלכתי אחרי עקבות העבר מצאתי עצמי לא באירופה אלא באפריקה". כך כתב הסופר הכושי-האמריקאי הזועם, ג'יימס בולדווין¹; הוא הוסיף ואמר: "פירוש כל זה הוא כי באיזו דרך טמירה, בדרך אמיתית ועמוקה, הבאתי עמי את גישתי המיוחדת לשקספיר, לבאך, לרמבראנט, וכן לאבניה של פאריז, לקתדרלה של שארטר, לאַמפּייר־סטייט־בילדינג. אלו לא היו יצירותי שלי באמת, לא הכילו את ההיסטוריה שלי; לשווא אחפש בהם את דמות עצמי. אין זאת אומרת כי אהבתי את בני הגזע השחור. נהפוך הוא: בזתי להם, אולי מכיון שלא הצליחו להקים מקרבם אף לא רמבראנט אחד".

פיסקה זו, המבטאת את סערת-הרגשות של האוכלוסיה הכושית בארצות-הברית בימינו, מפיצה אור גם על נפתולי דרכה של האומה ההאיטית. אכן, בתולדות האיטי משתרעים אותם חקר־לב ומשבר־יזוהות על־פני תקופה היסטורית ארוכה. זמן רב לפני התעורר התודעה הכושית באמריקה קמה בהאיטי ובמושבות הצרפתיות הקרר בות תנועה לשינוי־ערכים ביחס לגזע ולתרבות הכושיים. מן האיזור הקאריבי בא המושג *négritude*², רוח שחורה. אישים כמשורר אַיימה סִינְר³, יליד האי מארטיניק, הסוציולוג ההאיטי ז'ן פרייס מארס⁴, הביאו את הרוח השחורה לפאריז, לאפריקה המשתחררת. לאחר גילגולים שונים, חזרה ליבשת אמריקה בהתגלמות חדשה ולוחמת: זו סיסמה "הכוח השחור", המהדהדת כיום בשאון המהומות, בגיטאות השחורים של ארצות-הברית.

בהאיטי, כאמור, הקדימה הכרה זו להתבשל. לפני למעלה משלושים שנה הועלתה בעִת־הזהות התרבותית בפני "החברה ההיסטורית והגיאוגרפית" של האיטי. המרצה השתמש במושגים דומים לאלה שג'יימס בולדווין משמיעם בימינו כאשר שאל: "האם רוחנו היא אפריקאית או גאלו־רומית?" תשובתו היתה החלטית: התרבות הצרפתית, הגאלו־רומית, היא מנת־חלקם של בני שיכבה חברתית דקה מאד ואילו "המורשה האפריקאית מושלת בקרב הרוב הגדול של העם ההאיטי והיא הווייתו האנאטומית, הנפשית והפיזיולוגית". המרצה הוקיע את ההתכחשות למורשת זו ותבע להנהיג שיטה חינוכית חדשה. "למה ללמד את תולדות צרפת לילדים כושים? איזה ענין יכולים מוחותיהם הצעירים למצוא בעלילות של המלך קלוביס, של קרל הגדול, של ז'רד'ארק והמלך־השמש שעה שהגיבורים השייכים להם הם אחרים, הם טוסיין לוברטרי⁵, דיסאלין⁶, המלך כריסטוף? ועוד לפנייהם הדמויות הגדולות של הכושים שחיו על חופי גיניאה שבאפריקה! הקשר היחיד בין דבריימינו לבין קורות העמים האחרים הלא הוא הקשר שנוצר בהתנגשותנו אתם במאבקנו לחירות".

דברים אלו נאמרו ב־1936 ומשמיעם היה רוטא וחוקר חברתי צעיר שעתיד מדיני גדול נתפן לו, ושמו פראנסואה דיואלייה.⁸

זה של־עשרה שנה מכהן ד"ר דיואלייה נשיא האיטי ושליטה היחיד. תורתו לא נשתנתה היא תורגמה למעשים ביד קשה. כיום קל להבחין ביסודות המשותפים לה עם שאר ביטויי התאוששות של הגזע השחור ובקווים המפרידים בינה לכינם. הקיצונים במנהיגי הכושים האמריקאים, אנשים כגון אולדריג' קליבר,⁹ לירוי ג'ונס,¹⁰ רַפ בראון¹¹ מטיפים לאלימות־לשמה כמצמיחה ישועה לעתיד. מורי־הדרך הרוחניים שלהם הם צ'ה גיווארה ומא־צה־דון. ליאופולד סנגור,¹² נשיא סנגאל, משורר ה־négritude, מחפש לו השראה בכוחו המיסטי של הגזע האפריקאי בכללו. אין זה רק מס־שפתיים ספרותי אלא זו גישה מדינית לבעיותיה של יבשת מפולגת לשבטים ודתות. בסנגאל עצמה הנוצרים, והנשיא סנגור בכללם, הם מיעוט בקרב רוב מוסלמי.

אך בעיני דיואלייה מרכז־הכובד הוא הלאומיות ההאיטית. מבטו מופנה לאחור, לתקופה עטורת־התילה של היוצרות האומה, תקופת מרד־העבדים ומלחמות־השיח־רור נגד השלטון הצרפתי. עלילת־גבורה זו היא בעיניו הנכס הסגולי של האיטי. מקור גאוותה, כוחה ותקותה.

ואכן, כל הרוצה להכיר את האיטי ולהבינה חייב לשוב לימי־בראשית, ללמוד את תולדות מאבק־האיטנים אשר בזכותו נולדו העם והמדינה.

מעבדות לחירות

בשפת הטאינים, התושבים האינדיאנים המקוריים, "האיטי" פירושה ארץ הררית. מול מורדות ההרים שבחוף הצפוני הגיעה ב־6 בדצמבר 1492 ספינתו של קולומבוס, "סנטה מאריה". לפני יורדיהים הספרדים השתרע אי אשר שטחו 77,000 קמ"ר, והוא חלק מאיי האנטילים הגדולים, הפרושים בפתחו של מפרץ־מכסיקו. בזמן הגילוי נמצאה בו אוכלוסייה הנאמדת ב־300,000 איש. בעלותו לחוף נטל קולומבוס את השלטון לידו בשם כתר ספרד וקרא לאי "לה אֶספניולה". הפגישה הראשונה עם הילידים היתה ירידותית. האינדיאנים הביאו תשורות: מזון, טבק, זהב. אבל לא אחוות־עמים מונתה לה להאיטי בגורל. משהתבסס השלטון הספרדי נושלו הילידים ושועבדו. הכובשים העבידום בפרך במכרות ובמטעים. ההלם, הסבל, המחלות התישו את כוחותיהם. האוכלוסייה האינדיאנית נידלדלה ונעלמה בתוך דור אחד. נאמר כי מקץ 20 שנה נותרו מהם רק 500 נפש. היתה זו פעולת "רצח־עם" ראשונה בעת החדשה.

ב־1517 הוכנסו להאיטי עבדים כושים. המכסה הועמדה תחילה על 4,000 בשנה, אך עד־מהרה גברה התנועה וגאתה לכדי עשרות־אלפים. בבטן האניות הובלו בני ארצות שונות ורחוקות זו מזו, מסנגאל בצפון ועד קונגו בדרום. הם נקרעו מנוף מולדתם, ממסורת שבטם, ממנהגי חייהם. משפחתם נשללה מהם, האלים להם סגדו לא הושיעום ולא שעו לזעקתם. אף ניב־שפתיהם בגד, לא הבינוהו אחים־לצרה בני

שבטים אחרים. גברים אלה, שהובאו באזיקים אל מטעי סוכר, מופייתמהוון וחדלי-ישע, הפכו ים של סבל אנושי נטולתחדעה.

מעל ראשי אבק־אדם זה ניטשה תחרות בין המעצמות הקולוניאליות. אנגליה וצרפת עודדו שודדייים להקים מאחזים באי. הצרפתים גברו והפכו יישוב־קבע לאורך החוף המערבי. ב־1697 הסכימה ספרד, בחוזה־ריסוויק, לחלוקת האי: החבל המזרחי, כיום הריפובליקה הדומיניקנית, נשאר בידה; החבל המערבי, שלישי משטח האי, 27,500 קמ"ר (כשטחה של ארץ־ישראל המנדטורית) הפך מושבה צרפתית ושמה סן־דומינג.¹³ בסן־דומינג הוכיחו הצרפתים את כשרם ההתישבותי והכלכלי. המושבה נחלה לפי תורת המרפאנטיליזם, שראתה באגירת כסף את מטרת השלטון. יבוא העבדים הוגבר, שיטות הניצול שוכללו על־ידי ריכוזם במשכנות גדולים (אָטלייה). גידול חקלאי חדש, הקפה, הוכנס על־ידי נזירים ישועים. בערים, שם התרכזה האוכלוסייה הצרפתית בחלקה, הונהג מימשל תקין ויעיל, הוקמו מוסדות תרבות ודת, פותח סגנון־חיים אירופי. לא בכדי זכתה האיטי בתקופה זו לשם "פנינת האנטילים". ערב המהפכה הצרפתית היה היקף היבוא והיצוא של סן־דומינג גדול ממסחרן המשור־תף של שלש־עשרה המושבות הבריטיות, שבאותן שנים הקימו את ארצות־הברית־של־אמריקה.

תחת עול הצרפתים כילו דורות של עבדים את חייהם בעבודה אילמת ומפרכת. רק מזמן לזמן הווארה עלטת התקופה באש המרד. ב־1678 קם כושי מהאיזור הספרדי, אפריו־אין¹⁴ שמו, על אדונו, רצח אותו וקרא לדרור במספר משכנות־עבדים. הוא המורדים היה הגידם מקאנדאל,¹⁵ שהסתתר ביערות והכין שם סמיר־על בשביל העבדים שביקשו לנקום בבעליהם. אף הוא נתפס, ככל קודמיו. לאחר משפט נשרף חיים בעיר קאפ־האיטיאן, ב־20 בינואר 1758.

רוב העם נכנע לגורלו, השלים עם אורח־החיים האכזרי שנכפה עליו, הסתגל לשפת הבעלים ולמנהגיהם ולמד לשרת. הנשים שידעו לעורר את תשוקת אדוניהם ראו בכך סיכוי להטבות ואף לשיחרור. עד־מהרה נוצרה שכבת המולאטים שהפכה מעמד חברתי חדש, בין הלבנים לשחורים, המחולק למעמדות־משנה, לפי כללים מוגדרים ונוקשים, בהתאם למידת מֶסך־הדמים בין שני הגזעים.

ערב המהפכה הצרפתית היו בהאיטי 35,000 מתישבים לבנים, 27,000 עבדים משוחר־ררים (רובם מולאטים), וחצי מיליון עבדים.

דבר המהפכה שפרצה בצרפת הגיע כרעם אדיר לאיים הקאריביים. המתישבים קיבלוה בחרדה ובאיבה גלויה ואף ביקשו לנתק את האיטי מן המולדת הרחוקה; העבדים התעוררו לנקם. המולאטים, שחיו עד אז בשולי החברה, היו הראשונים לאחוז בנשק. הם תבעו את האזרחות הצרפתית ואת הרשות להחזיק עבדים. משלא נענו, התמרדו. שני מנהיגים, אוֹז'ה¹⁶ ושאבאן,¹⁷ הוצאו להורג על גלגל־העיניניים בקאפ־האיטיאן. אך המהומות התפשטו. באוגוסט 1791 התקוממו העבדים בצפון, בדרום ובמערב. מנהיגם בוקמן,¹⁸ כוהן עכו"ם, הפיח באנשיו אמון עיוור ולהט־דמים. ב־1792 נלחמו באי זה בזה שלושה מחנות מזוינים, הכושים, המולאטים והלבנים,

כולם במצב התמרדות נגד המימשל של הריפובליקה הצרפתית החדשה, שהותקפה בינתיים על-ידי ממלכות אירופה. כאשר פתחו המתישבים הלבנים את שערי האיטי לצבא ספרד ובכך בגדו בצרפת, הטיל שליח הריפובליקה הצרפתית, הקומיסר היע-קוביני סונתונאקס,⁹¹ את משקלו לטובת הכושים והכריז על שיחרור כל העבדים. בתוך מערבולת זו של קרבות, הרס וטבח קמה דמות-האיתנים, טוסיין לוברטיר, עבד משוחרר, לשעבר סמל בצבא הצרפתי ועתה מפקד הכוחות הכושיים. טוסיין ניצל את התערבות המעצמות, כרת אתן ברית לסירוגים, ניצח בנפרד ספרדים, אנגלים, צרפתים ומולאטים, ואיחד את כל האי תחת שלטונו. טוסיין התגלה כמושל נמרץ ונאור. הוא הפך את כנופיות הלוחמים הכושים לצבא סדיר וממושמע, חידש את עבודת המטעים בהנהיגו בהן משטר-עבודה חמור, והגן על חיילי הלבנים. ב-1801 כינס בפורט-אז-פרינס הבירה אסיפה מרכזית שבחרה בו כמושל-כללי לכל ימי חייו וחוקקה תחוקה. היתה זו התחוקה הראשונה בחצי-הכדור המערבי שהכירה בשוויון כל בני-האדם ללא הבדל גזע ודת. אולם באירופה נעו מחוגי ההיסטוריה אהורנית. נפוליאון, קונסול-ראשון של צרפת, החליט על כיבוש האיטי מחדש ועל החזרת משטר העבדות לישנו. חיל-משלוח של 20,000 איש ב-86 ספינות-מלחמה נחה בהאיטי וכבשה. טוסיין הובס, נכנע, ומת בפלא. אך ההתקוממות התלקחה מכל עבר. הפעם לחמו כושים ומולאטים יחדיו ובראשם מנהיג עשוי ללא חת וללא רחם, ז'ן-ז'אק דיסאלין. צבא המורדים ניצח את הצבא הצרפתי המפואר. בסוף 1803 הניחו הצרפתים את נשקם, וב-1 בינואר 1804 הכריז דיסאלין על עצמאות האיטי.

ארוכה הדרך לבניית אומה

ב-1804 השתחררה האיטי מעול זרים. המצביא הכושי המנצח, דיסאלין, מינה עצמו מושל-כללי ולאחר-מכן קיסר וקיבל עליו את המשימה להקים את המדינה הכושית הראשונה בעולם החדש ולשקם את הארץ החרבה. הכשרתם היחידה של דיסאלין ושל קציניו האמיצים היתה המשמעת הצבאית הנוקשה ושדה-הקרב. רובם, כמוהו, לא ידעו קרוא-וכתוב. לנגד עיניהם עמדה דוגמת מימשל אחת בלבד והיא החברה הקור-לוניאלית-הצרפתית שהתמוטטה. הערכים שהיו בחברה זו, סדרי מינהל וחוק, מוסדות דת ותרבות, נמחה רישמום בסערה האפלה הממושכת של שנאה והפקר. אולם המור-שה של משטר השיעבוד, הגזענות, האכזריות, השרירות, החושנות ללא רסן, הזילזול בקדושת האדם חקוקה היתה על לוח-לבם של המושלים החדשים, העבדים מאתמול. בצלם מורשת-אימים זו נוצרה המדינה ההאיטית.

דיסאלין הטביע עליה את חותמו בנחלידם. בפברואר 1804, חודש לאחר העצמאות, ציווה על השמדת הצרפתים. רק כוהני-דת, רופאים, רוקחים ואומנים הושארו בחיים. תחילה נשחטו רק גברים, אבל אחרי-כן הקיף הטבח גם את הנשים והטף.

השלטון הכביד ידו גם על הכושים. במטעים הונהגה עבודת-כפייה וכל המשתמט ממנה דמו בראשו. אחוזות הצרפתים חולקו לחיילים המשוחררים, אך פקידים רודפי-

בצע הטו לא פעם את הדין ונישלו איכרים מאדמתם. בערים ניתנה רשות־מגורים רק לבעלי־מלאכה. מי שנתפס בלי רשיון נענש במלקות ונשלח לעבדה חקלאית. הארץ מלאה אנשים מרי־נפש, עד שהצבא עצמו התקומם. המורדים שמו מארב לדיי־סאלין וקטלוהו. האספסוף התעלל בגווייתו של הקיסר, סיקל אותו, שיסע אותו לגורים. גולגלתו רוצצה, אצבעות ידיו קוצצו.

בנפול גיבור העצמאות עדיין לא היתה האיטי אומה. הפילוג הרודם בין שבטי־המוצא האפריקאיים בא לידי ביטוי בהתארגנות של קבוצות לחמים, בהתנגשויות בין שכונות עירוניות. חלק ממריבות־האחים שתולדות האיטי רצופות בהן מקורן הודאי בניגודים שבטיים קדומים. חמורה הרבה יותר היתה האיבה בין כושים למולאטים. המדינה התפצלה לשני חלקים. בצפון מלך המלך הכושי אַנרי כריסטוף, בדרום־מערב הנשיא המולאטי אלכסנדר פטיִון.²⁰ שתי הדמויות סימלו גם שתי מגמות שנועדו להתגלות שוב ושוב ולהתנגש זו בזו. כריסטוף, המנהיג הכריזמטי, המתנשא מעל ההמונים והקרוב לבפם, רדה ביד־ברזל, העביד את עמו במטעים כמעט כבימי העבדות, אך אירגן את מערכת השלטון והוריש אחריו את ארמנות־הפאר שעליהם גאוותם של בני האיטי עד היום. פטיִון, רשלן ואיש־פשרות, אדיש לשחיתות הגוברת, חלש כלפי המהומות ההכופות. הקים מימשל פרלמנטרי כמעט, בנה מוסדות־חינוך, עודד קשרי מסחר ותרבות עם ארצות־חוץ. למשחרר דרום־אמריקה, סימון בוליבאר, העניק מקלט בעת מצוקתו והגיש לו סיוע כספי וצבאי, בתנאי אחד בלבד—שתבוסל העבדות בריפובליקות החפשיות העתידות לקום ביבשת הדרומית.

האיטי התאחדה מחדש בימי יורשו של פטיִון, הגנרל המולאטי ז'ן־פייר בואַייה.²¹ בואַייה אף הצליח להרחיב זמנית את גבול ארצו על המחוזות הספרדים שבמזרח האי. אחרי נפילתו פרץ הניגוד הגזעי ביתר־שאת והלחץ העממי העלה לשלטון בזה אחר זה מנהיגים כושים שרובם אנשי־צבא נטולי השכלה כלשהי. הבולט בהם, פִּוֶּסְטִין סולוק,²² שם עצמו קיסר, חילק תארי־אצילות ונכסי־מדינה לנאמניו ומלך בפֶּאָר וטכסיות גרוטסקיים. באכזריות רבה שלט בארץ משך 11 שנה (1847—1858).

רק בימי יורשו, הגנרל הכושי פֶּאָבֶר ז'פֶּראַר,²³ החלה האיטי לעלות על פסים של מדינה מודרנית—למעלה מחמישים שנה לאחר העצמאות. ז'פֶּראַר חידש את המשטר הריפובליקאי, התיר התארגנות והתבטאות מדינית, השתית את יסודותיו של מעמד־הביניים, אמנים, סוחרים ותעשייה זעירה, הקים מוסדות תרבות גבוהה וניהל מדיניות־חוץ רחבת־אפקים. ז'פֶּראַר אף פנה אל כושים־אמריקאים נרדפים ועודדם לבוא ולהתישב במדינה הכושית החפשית.

במחצית השניה של המאה הפך הסיכסוך היסודי שבין כושים למולאטים התמודדות מפלגתית. מפלגת־השלטון היתה המפלגה הלאומית, בעיקרה כושית. אולם מולה התיצבה המפלגה הליברלית, המיצגת מעמדות חדשים, את הבורגנות והאינטלקטור־אלים, בהם היו המולאטים הרוב. הניגוד הגזעי־החברתי התגלע כפעם־בפעם והביא לידי מרידות, התנקשויות, קרבות־דמים. אך התנהל גם ויכוח אידיאולוגי—מעל דוכן הפרלמנט, בעתונות, בספרות. הליברלים ביקשו לשחרר את האיטי מן הפיגור

הבדידות. הם נשאו את עיניהם לא לארצות־הברית הגזענית אלא לאירופה, לצרפת, אליה נהגו עתה בני העילית לנסוע כדי להשלים את לימודיהם. שאיפת המשכילים היתה להפוך את האיטי לחברה מערבית, דומה בכל לאירופה, מלבד צבע העור של בניה. אך הזונם היה מנותק מן ההיסטוריה והמציאות החברתית של האומה ההאיטית וככל שניסו להגשימו רק רחקו מן העם.

הלשון הקריאולית והדת הוודואיסטית סימן־היכר אפייני להתנכרות האינטליגנציה חניכת צרפת לעם היה יחסה השלילי לשתי היצירות העממיות השרשיות—הלשון והדת. הקריאולית אינה תופעה האיטית ייחודית. ניבים, פרי מיוזגן של הלשון הצרפתית ושל שפות אפריקאיות, נוצרו ברחבי הקיסרות הצרפתית מלואיזיאנה ועד איי האַנט־לים, מגיאנה ועד איי מאוריציוס וריאוניון באוקיינוס ההודי. בהאיטי התפתחה הקריאולית, משך דורות של עצמאות ובידוד, ללשון ממש, המאחדת את כל חלקי האי. בקריאולית נפגשו הצרפתית הנורמאנית מן המאות ה־ט"ו וה־ט"ז עם שפות אפריקה המערבית כגון הפאנג והאיווה. לכך נוספו ביטויים משפת הטאינים, התושבים האינ־דיאנים המקוריים, ומשפות יתר עמי אירופה הפעילים באיזור, בעיקר מאנגלית וספרדית. נוצרה לשון שאוצר־המלים שלה רובו צרפתי ואירופי ואילו הניגון, הפונ־טיקה, הדיקדוק והמבנה כולם אפריקאים. התהוות הקריאולית רק הגבירה את המרחק בין המיעוט העירוני, שהשתדל להנהיג את הלשון הצרפתית, לבין האיכר ההאיטי, שהכיר רק את שפתו העממית, העסיסית, העשירה בדימויים וברמזים, וגיבש בה את רחשי־לבו בספורים, משלים, שירים והמנונים הנמסרים מדור לדור. חמור יותר היה הפער בתחום הדתי. לכאורה האיטי היא מדינה קאתולית, ועל כך חוזרת התחוקה בגילגוליה השונים מאז העצמאות ועד היום. הקאתוליות הונחלה ל־עבדים בני אפריקה כחלק ממשטר־השיעבוד, אולם הכהונה נרתעה מלהורות את הדת בקרב העבדים לבל יגרמו רעיונות הצדק שבכתבי־הקודש תסיסה חברתית. לכן התקיימו האמונות האפריקאיות באין מפריע לצד הקאתוליות. בלילות התכנסו העבדים וסגדו איש־איש לאלוהיו, לאותם אלים המצויים בפנתיאון של השבטים פאנג, יורובה והאחרים בארצות מוצאם. התפתחות הוודו כאמונה אחידה, כלל־האי־טית, באה עם העצמאות. לאחר חיסול האוכלוסיה הצרפתית בימי דיסאלין עזבה הכנסייה הקאתולית למעשה את רוב שטחיה של האיטי. מחוסר כוהנים מוסמכים נמסרו תפקידי הכהונה הקאתולית לאנשים בורים שטופי אמונות תפלות. ניטשטש הקו המפריד בין הדת הקאתולית הרשמית ובין הפולחנים האפריקאיים. בני האיטי הוסיפו לחלוק כבוד בטכסים קאתוליים לבורא־העולם השוכן הרחק במרומים, אך לצורך טיפול בבעיותיהם פנו למתווכים, אלה הם ה־"לוֹאֶה", מיוזג בין רוחות־שמיים, יערות וטבע ובין קדושים קאתוליים. דמויות אלו תובעות טכסים מיוחדים, כישופים השבעות תוך כדי ריקודים ושירה. ראוי לצין השמש בסמלים צבאיים, דגלים, מדים, חרבות; כל אלה זכרונות עמומים מימי מלחמת־השיחרור והתשועה

הגדולה. הוודו (פירוש המלה בשפת השבט פאנג—"רוח") התפשט בגלוי משך חמשים שנה ופיתח דפוסיקבע. הקיסר פוסטן סולוק הכיר בו כדת חצי־רשמית; לאחר טכס הכרתו הקאתולי, קיים משך שבועיים טכסי כפרה ותגיות וודואיסטיות. 300 פרים הועלו קרבן בעצרת־הסיום, שאליה הוזמנו 20,000 איש.

רק לאחר שב־1860 חתם הנשיא ז'פראר על קונקורדט עם הוותיקן התבסס המימסד הקאתולי מחדש והוודו נדחק הצדה. ב־1863 אירע מאורע שזיעזע את דעת הקהל. נתגלה מקרה (יוצא־דופן בהחלט) של זבחי־אדם ואכילת בשר אדם בטכס וודואיסטי. נערך משפט ושמונה אנשים נדונו למוות. אך הסלידה היתה חולפת. הוודו הספיק כבר להכות שרשים עמוקים ולהיעשות יסוד חברתי ומדיני של קבע בחיי האיטי.

תקופת התודו־וברה והכיבוש האמריקאי בראשית עצמאותה הכיחה האיטי את טיבה ככוח צבאי ומדיני וכלכלי נכבד באזור האנטילים. על אף הירידה בייצור החקלאי לעומת התקופה הקולוניאלית, הספיקו ההכנסות ממשע־הסוכר והקפה לתשלום הפיצויים הכבדים שתבעה צרפת מן הנשיא בוֹאֵייה, מחיר הכרה וכינון יחסים דיפלומטיים.

משך העשורים הראשונים לקיום המדינה בוובזו משאבים אנושיים וחמריים אין־קץ בתקופות של הפקרות ובמלחמות־אזרחים. בזה לא היה גורלה של האיטי שונה מזה של רוב המדינות באמריקה הלאטינית. אולם כשניגשו מדינות אלו למשימות של הקמת האחדות הלאומית וסדרי השלטון, יכלו להיעזר במנהיגות מנוסה, במנגנון ממשלתי פרי מסורת של דורות ומערכת של מוסדות דת והינון שבידי הכהונה הקאתולית. יסודות חברתיים אלה נעדרו בהאיטי מכל־וכל. הכוח המאורגן היחיד היה הצבא, גם הוא נטול שרשים היסטוריים, פרי תקופת אלימות, ללא מסורת של משמעת ושרשרת־פיקוד; ואילו הרוב המכריע של האוכלוסיה היה מורכב איכרים, עבדים מתמול־שלושום, נבערים מדעת וחסרי־כל. אין פלא, אפוא, שלאחר הדור הראשון של לוחמי־החירות, שהתחשלו תוך מגע ומאבק עם הצרפתים, ירדה הרמה ואישיות כפוסטן סולוק יכלה להגיע לשלטון ולקיסרות. אין תימה שהתקשתה האיטי עוד יותר ממדינות אמריקה הספרדית בקביעת סדרים תקינים להעברת השלטון. למעשה, תולדות האיטי הן שורה של מרידות והפיכות. כך נפלו דיסאלין, כריסטוף, בוֹאֵייה ורוב הבאים אחריהם. מסירת השלטון לנשיא הנבחר נשארה מקרה יוצא־דופן. בסוף המאה, כשהגיעו גם הליברלים לשררה, לא השתנה המצב. אף הם הפרו שיטתית את כללי התחוקה והחוק כדי לקיים את אחיזתם.

אמנם הדור שנטל את הנהגת החיים הציבוריים במחצית השנייה של המאה הי"ט העלה כוחות חדשים כגון הנשיא ז'פראר הנשיא ליסיוס סלומון (88–1879),²⁴ נציגים בעלי שיעור־קומה של המימסד הכושי, ולמולם המדינאים והוגי־הדעות של האופור זיציה הליברלית. אולם תקופות אלו של הנהגה יעילה ומתקדמת, של התמודדות מדינית חפשית־ביחס, לא הגיעו לידי רציפות והופסקו שוב ושוב על־ידי שנים ארוכות של מהפכות. נטל העבר, הניגודים הגזעיים והחברתיים, מורשת של חברת־עבדים

חסרת צורה וחוק, החזירו את האיטי מדייפּעם אחורנית. ואילו הגיאוגרפיה של חצי הכדור המערבי, הקירבה לענק הגדל, ארצות-הברית, תבעו כושר של תחרות עם הסביבה. בזה איחרה האיטי את המועד והגיעה לעידן האימפריאליזם בטרם תקום התשתית החברתית והכלכלית הדרושה לעמידה בפני לחצים אדירים מן החוץ. מובן שלא יכלה האיטי להתמודד צבאית עם המעצמות הגדולות. כאשר הופיעו במימי פּוֹרְט־אֹפְּרִינְס כוחות צי ספרדיים (1861) ולאחר-מכן גרמניים (1872, ושוב 1897) ואיימו להפגין את הבירה אם לא ישולמו מיד פיצויים בעד נזקים, אמיתיים או מדוּ-מים, שנגרמו לאזרחיהם, נאלצו נשיאי האיטי לקבל את הדין ולשלם. ב־1891 ביקשה ארצות-הברית לבנות נמל על חופה הצפוני של האיטי והמחישה את תוקף דרישתה בריכוז אדיר של אניות-מלחמה; במקרה זה ידעה ממשלת האיטי לעמוד בסירובה. מסוכנת לא־פחות מ"מדיניות ספינות-התותחים" היתה להאיטי הפעילות הפיננסית הבינלאומית. סמוך לסוף המאה התרגלו הנשיאים לכסות גרעונות ולממן עבודות ציבוריות באמצעות מלוות. הכסף בא מחברות ובנקים פרטיים בצרפת ובארצות-הברית. רק מעטים מבין השליטים ושריהם השפילו להינזר מלהפוך עסקות שמנות אלו למקור של רווחים בלתי-כשרים. ערכי הפשטות והיושר, שהיו מצויים במידה מסוימת בחברה ההאיטית המקורית, התמוטטו כליל. נראה היה כאילו בבואה במגע עם עצמתו ופיתויו של העולם הקאפיטליסטי לקחה חברה זו, אפריקאית ואַגְרָאֵרִית מיסודה, בחולי ממאיר, ורוח-תזוית אחזה בה. שערוריות-כספים, מהומות-רהוב, התנששויות ומרידות שיבשו את סדרי החיים לגמרי. בין 1902 ל־1915 התחלפו תשעה נשיאים. האחרון בהם, ג'וז סאם,²⁵ נמלט מפני ההמון הפרוע לצירות צרפת, הוצא משם. הוּמַת בריסקו־אברים. היה זה 111 שנה לאחר רצח דיסאלין. למחרת היום, ב־28 ביולי 1915, עלו נחתים אמריקאים על פּוֹרְט־אֹפְּרִינְס והשתלטו על המדינה כולה. ממשלת ארצות-הברית נימקה את הצעד הפתאומי בצורך להחזיר את הסדר על כנו ובאחריותה היבשתית על-פי תורת-מוֹנְרו. למעשה, מבחינת האמריקאים, היה המיבצע פעולה שיגרתית למדי, המשך הגיוני למדיניות ההתפשטות בים הקאריבי שהחלה עם כרייתה של תעלת-פאנאמה והוליקה להתערבות צבאית בניקאראגואה ובריפובליקה הדומיניקנית. מהומות פּוֹרְט־אֹפְּרִינְס שימשו הַמְרָץ לביצועה של תכנית-אב ערוכה מראש.

אולם האומה ההאיטית הוכתה בתדהמה. בשבילה היתה נוכחות הצבא האמריקאי לא רק פגיעה בריבונות המדינה אלא שלילת זכותה של האומה הכושית לשוויון, חידוש שלטונו של האדם הלבן באי. לכן היתה הטראומה של הכיבוש נקודת-המוצא לתהליכי כים חברתיים ומדיניים מרחיקי-לכת, ושימשה סיום לתקופת הדורות הראשונים ופתח להיסטוריה בת-זמננו.

הגל הלאומני

מאזן הכיבוש האמריקאי הוא שאלה שעד היום היא מעוררת התרגשות בהאיטי. משקיף זר יכול למצוא טעמים להחמיר או להקל. האמריקאים שמרו על מבנה

המדינה ומוסדותיה ומשלו באמצעות נשיאים האיטיים המוכנים לשתף אתם פעולה; הם מצאו בני־ברית בצמרת המולאטית ובין אנשי־העסקים בכלל. במשך 15 שנה שקטה הארץ והתאושה, התקציב הוחזר לאיזון, שולמו החובות שלפנים גדלו ללא רסן, הורחבו רשת הכבישים, שירותי הדואר והבריאות. לבטח כובדו הסדר הציבורי, יציבות המטבע, החוק, זכויות האזרח וחירויותיו יותר מאשר בכל פרק־זמן אחר בתולדות האיטי. מצד שני, היה המימשל האמריקאי קולוניאלי במטרותיו ובשיתותיו. בני האיטי טוענים במרירות כי חלק מאנשי המימשל באו מדרום ארצות־הברית והביאו אתם משם זילזול ושנאה גזעית. אך הפגם העיקרי של השלטון לא היה במה שעשה אלא במה שלא עשה. בשבילו שימשה האיטי מקור לחמרי־זמן, בשר, קפה, סוכר—ולא עוד. רעיונות כגון פיתוח או סיוע טכני ודאי היו זרים לרוח הזמן. לכן לא ניגשו האמריקאים כלל לפתרון בעיות־היסוד של כלכלת האיטי—השבחת היבולים, שימור הקרקע, ניצול המים, שיווק, תיעוש. הם לא ראו מתפקדם להכין עתודה של בעלי־מקצוע וטכנאים, להרחיב את מערכת החינוך, להפיץ השכלה. כאשר הוצא הצבא האמריקאי ב־1934, בימי רוזוולט, בהתאם למדיניות "השכנות הטובה" עם אמריקה הלא־טינית, הותר אחריו ארץ מסודרת יותר אך עניה ומפגרת כקודם. מבחינה חברתית ומדינית הוסיפו כל הבעיות הקודמות להכביד ולהעיב את העתיד, ונוסף עליהם משקע ארסי של שנאה. בעשרות השנים הבאות אף נוספו גורמי מים מחמירים בתחום הכלכלי: גידול האוכלוסיה כתוצאה מעלייתה של רמת התברואה; הירידה במחירי התוצר החקלאי בשוק העולמי. האיטי, החסרה חמרי־גלם אחרים, הנטולה ייצור תעשייתי וידע טכני, שקעה מטה־מטה במדרון הנחשלות עד למצוקה מחרידה ולרעב.

תגובתו של רוב העם ההאיטי, ובייחוד הנוער, על השלטון האמריקאי היתה רגשית וסוערת. חישובי תועלת היו פחות־יערך בעיניהם לעומת העלבון הצורב של נוכחות צבא זר המושל בכיפה. ב־1918 הורם בצפון נס המרד, בראשות שארלמן פראלט,²⁶ מנהיג־כנופיה מימי מלחמת־האזרחים ו"הונגאן" (כהן וודואיסטי), אשר גלחם עד מותו, משך שנה תמימה. בערים התבטאה התסיסה בתנועת־מחאה מדינית ותרבו־תית. ההתנגדות לשלטון זר מצאה את רישומה באמנות, בספרות, בתיאטרון. הפגנות הסטודנטים והתלמידים הגדולות בפורט־אורינס ב־1929, שהיכו גלים בארצות־הברית וביבשת אמריקה, היו גורם חשוב בשלשלת המאורעות שהוליכה לפינוי האמריקאי.

לאורך־ימים היה המפנה המכריע ביותר שהביא עמו הכיבוש האמריקאי בחיי האיטי התעוררות זו של האינטליגנציה ההאיטית. אותה אינטליגנציה שלפנים רחוקה היתה, מופה רגשות־נחיתות, מתבוללת בתרבות אירופה, התלקחה בלהט לאומני ואנטי־אימפריאליסטי. בחלקה חיפשה מגע עם כוחות השמאל האנטי־קולוניאליסטי והגיעה לקומוניזם. אחרים ראו את הישועה בשיבה אל המקור, בהערכה־חדשה תרבותית היסטורית של מהות האומה וגורלה.

ז'ן פרייס מארס, הדגול בראשי זרם זה, הוגה־דעות ומדינאי, דבר ההתנגדות לשלטון

האמריקאי, נתן ביטוי נמרץ לתביעה לשידוד־מערכות. "מפליא הדבר", כתב, "כי עם זה, שזכה להיסטוריה המרתקת ביותר, המרגשת ביותר, אם לא היפה ביותר בעולם, מסתיר בקושי את מבוכתו ובושת־פניו כשמזכירים את עברו הרחוק. כל מה שהוא מקורי באמת לשון, מנהגים, רגשות, אמונות—נעשה חשוד ופגום בעיני העילית. המלה 'כושית', שקדם היתה כללית במשמעותה, לובשת עתה גון שלילי; ואשר למלה 'אפריקאי', זו תמיד היתה, ועודנה, הביטוי המשפיל ביותר שאפשר לפנות בו להאיטים. מה יכול להיות עתידה, מה יכול להיות ערכה, של חברה בה השיקול מתעוות עד כדי כך?"

ביתר־תוקף התבטאה קבוצת תלמידים של פרייס מארס אשר בשנות ה־30 יסדה את כתב־העת הספרותי "גרייט". על ראשיה נמנו המשורר קארל ברוארד²⁷ וד"ר די־ואלייה. דבריהם הם כבר קריאת־תגר ותכנית לפעולה. בהצהרה שהופיעה בגליון השני (1938) כתוב: "הנה, בסיכום קצר, דרכה של תרבות האיטי. באה העצמאות. העילית ההאיטית התנכרה לגורם־היסוד [האפריקאי] ולטשה עיניה רק לתוספת הגאלו־רומית. גלישה רוחנית זו נתנה אותותיה בתחום המדיני־התרבותי. נפרצת האחדות הבסיסית של הלאום ההאיטי. מכאן ההתערעור המוסרית, שהוליכה בהכרח לכיבוש האמריקאי... מכיון שכל המאמצים שנעשו מאז העצמאות ועד היום כוונו לדחיקה שיטתית של מורשתנו האפריקאית במישורים הספרותי והחברתי־המדיני כאחד, צריכה פעור לתנו להוליך להעלאת ערכו של גורם גזעי זה... בעיית האיטי נראית לנו, ראשית, כבעיה תרבותית. ופתרונה חייב להימצא בריפורמה שלמה של הלך־הרוחות ההאיטי".

תנועת ה"גרייט" הצליחה במשימתה וחוללה מפנה תרבותי שהצמיח מחקרים אֶתְנֹר־לוגיים, חברתיים ובלשניים ויצירה ספרותית ושירת המעוגנת בגילויים שרשיים, בהווי ובאמונות של העם.

אולם מגמת ה"ריפורמה השלמה" מדינית היתה מראשיתה. חצי הבקורת הופנו אל ההנהגה שאחזה בשלטון מאז ימי הכיבוש האמריקאי, אל החברה הגבוהה, המולאטית ברובה, שהיתה שותפת בניהול המדינה ובהפקת טובות־הנאה ממנו. אנשי הריפורמה התריעו נגד הבחירות המזויפות, נגד עצם המושג של דמוקרטיה פורמלית, והעמידו כנגדו את זכותם לשלטון בשם טובת העם ובשליחות הלאומית. ללא היסוס קראו להמונים הכושיים מן הכפר לקום ולרשת את הארץ. בשנות ה־40 הפכה תסיסה לאור מית־גועית זו כוח מדיני סוחף. הופל הנשיא השמרני לסקוט²⁸ ותחתיו עלה המנהיג העממי דימארסה אסטימה.²⁹ בין חברי ממשלתו היה שר העבודה והבריאות, ד"ר פראנסואה דיואלייה. נצחון הלאומנים לא ארך. עוד לפני סיום כהונתו סולק אסטימה בהפיכה צבאית. אך בשנות ה־50 שוב גבר הגל וב־1957, לאחר שורת משברים חמורים, נבחר דיואלייה נשיא.

"פאפא דוק"

תקוות רבות נתלו במדינאי הנמרץ, הוגה־דעות ומתקן חברתי, בעלותו לשלטון. "פאפא דוק" (אבא רופא) קראו לו האיכרים שהכירוהו כרופא כפרי צעיר.

ב־1957 כבר היתה האיטי ידועה כארץ המפגרת ביותר בחצי־הכדור המערבי. עם זאת, באותה תקופה החלו ממשלת ארה"ב, האו"ם ומוסדות בינלאומיים אחרים בפעולות סיוע בקנה־מידה ניכר.

היכלה ממשלה חדשה להחזיר את השלום מבית, להמריץ את הכוחות היצרניים, למשוך עזרת־חוץ ולהצמיד את הארץ קדימה? דרכו של דיואלייה היתה אחרת. התמורה העיקרית שחולל—גישול המולאטים מן המנגנון הממשלתי ומחיי הציבור והחלפתם בכושים משכבות עממיות—היתה גורם מעכב מבחינה כלכלית. הלחץ נגד הצמרת הקודמת הביא בהדרגה להגירת כוחות אינטלקטואליים ומקצועיים, שכה דרושים היו להאיטי, וליצירת גולה האיטית ברחבי תבל—מקנדה וארצות־הברית ועד צרפת וקונגו. הנסיגנות של ממשלת ארצות־הברית להתערב ולעכב תהליכים אלה ולרפך את חומרת המשטר גרמו סכסוכים דיפלומטיים ולבסוף הביאו לידי התנגשות גלויה. ב־1963 שוב הופיע הצי האמריקאי במימי פורט־אורינס, כדי לעודד את הכוחות המורדים שהתארגנו במקומות שונים. המהומות דוכאו. אך בתוצאת המשבר הופסק הסיוע, שלא נתחדש עד היום הזה. המחיר ששולם בעד כל אלה בסבל אנושי משתקף בכמה נתוני־יסוד: ההכנסה השנתית לנפש—66 דולר; תוחלת־החיים—45 שנה בלבד; שיעור הבערות—89%. בשנים אלו התאזן סחר־החוץ על רמה של 40 מיליון דולר לשנה בלבד, ותקציב המדינה הגיע רק ל־20 מיליון דולר לאוכלוסייה של 4 מיליונים. ובכל־זאת המשיכה האיטי בדרכה, ובאמצעה הזעומים אף החלה במספר מפעלי־פיתוח. אולם ברור שמושגים כגון שיגשוג כלכלי יקידום טכנולוגי יש להם בעיני דיואלייה עדיפות נמוכה בלבד. בהיותו עורך ה"גריוט" כתב, כזכור, כי בעיית האיטי היא תרבותית וכי יש לבצע ריפורמה שלמה ברוח האומה כדי להחזירה למורשתה הלאומית ולשרשיה האפריקאיים. אין ספק כי להשגת היעד הזה כיון דיואלייה את מאמציו העיקריים. האינדוקטרינציה הלאומנית בחינוך, טכסי־ההזדהות ההמוניים, העלאת הגורם הכושי בכל מערכות החיים, היחס לוודו כאל ערך תרבותי הסתפמו בשינוי מהותי בתודעה הלאומית. גם הפולחן של אישיות המנהיג, המתואר כהתגלמות שניה של הקיסר דיסאלין, פועל באותו כיוון.

קל יותר להגדיר את תוצאותיו ותכונותיו של משטר דיואלייה מאשר להוציא משפט על משמעותו ההיסטורית. בכרוזת המתנוססות בחוצות פורט־אורינס מופיעות תמונות־ענק של הנשיא ומתחתן הכתובת: "אני המולדת האחת והלא־מחולקת". אין זאת מליצה ריקה. המורד, שערב מלחמת־העולם השניה כתב בזכות "הומאניזם טוטאליטרי", קיים את הבטחתו למעלה מן המשוער. הוקם שלטון־יחיד ברוחם של דיסאלין וכריסטוף ולרשותו הועמדו משאבי המדינה הרדנית בת־זמננו, כולל שירותים חש־איים, חד־מפלגתיות, פיקוח מלא על הרשות המשפטית והמחוקקת, על העתונות ועל המנגנון. אף הצבא, שהתרגל להעלות נשיאים ולהפילם, שגירש את אסטימה, פורק כמעט ומולו הועמדו משמר מתנדבים ומשטרת־הבטחון רבת־האימים הנקראים בפי העם "טונטון מאקוט", אלה השדים חוטפי־התינוקות מן האגדות הקדומות. המסורת הליברלית של אלקסנדר פטיון, שאומצה על־ידי הבורגנות המשכילה והשמרנית,

נעקרה ביד קשה. נפלו כל המחיצות בין המנהיג נורא-ההוד להמונים הכושים המריי-עים לכבודו, אשר זו פעם ראשונה בתולדות האיטי הגיעו לתחושת שותפות בשלטון. ב-1964 נבחר דיואלייה במשאל-עם כנשיא לכל ימי-חיו. אפשר שאין זו התחנה האחרונה. הושמעו משאלות כי הוא יחזיר את העטרה לישנה ויחדש את הקיסרות כדיסא-לין וכפוסטן סולוק.

מבחינת הטכניקה השלטונית נמשל משטר דיואלייה למשטרים הטוטאליטריים בעלי מגמות סוציאליזם, הנפוצים כל-כך בימינו, מאַנקרומה וסוקרנו אתמול ועד לבעת-הסורי והעיראקי היום. דיואלייה עצמו, שגילה בעבר את הערצתו לכמאל אתאתורק ולפולחן-נסיכו באטיסטה,³⁰ הכריז כי הוא אחד משלושת המנהיגים הגדולים של העולם השלישי—בצד סקו טורה³¹ מגיניאה וגמאל עבד אל-נאצר המצרי.

אולם מי שליוה אותנו בניתוח זה של בעיות האיטי יזכר לראות כי השוואות אלו יש בהן כדי להטעות. משאת-נפשו של העולם השלישי, על מכלול גונו הרעיוניים, היא להדביק את הישגי הקומוניזם הסובייטי והקאפיטליזם האמריקאי. קובה, הסמוכה להאיטי, שקרעה, מאז עליית קאסטרו, במאמץ אדיר להגברת תפוקת הסוכר ולהכשרה טכנית של עמה.

לא כן האיטי. מבטה מופנה לא לאתגרים של זמננו אלא אחורה ופנימה—לימי ראשית העצמאות. לבעיית ביסוס הלאום. אין סיבה להטיל ספק באמונתם של דיואלייה וההמר-נים הנהורים אחריו כי ההתעוררות הלאומית והגזעית שקולה כנגד הכל והיא שלב הכרחי לקידום הנועד לבוא. באורח פאראדוקסלי, יש הקבלה רעיונית בין תפיסה זו לגישת הראדיקליזם הכושי בארצות-הברית, המוכן לדחות את כל טובות-ההנאה החמריות למען מציאת ה"זהות" וה"נפש". אכן, האיטי של היום רחוקה מאד מבעיותינו העמודה, שבנקודה זו הוא פוסק מהיות נטול רוח-חיים שהרי "מיד הוא נעשה חלק ומהשקפותינו, אך ראויה לאהדה ולהבנה הדראמה של עם המחפש, תוך ייסורים ומחסור, את עברו ואת עתידו.

מפתח שמות

- 1) James Baldwin ; 2) Négritude ; 3) Aimé-Césaire ; 4) Jean Price Mars ; 5) Toussaint Louverture ; 6) Jean Jacques Dessalines ; 7) Henry Christophe ; 8) François Duvalier ; 9) Eldridge Cleaver ; 10) Leroy Jones ; 11) Rap Brown ; 12) Leopold Senghor ; 13) Saint Domingue ; 14) Padrejean ; 15) Mackandal ; 16) Ogé ; 17) Chavannes ; 18) Boukman ; 19) Sonthonax ; 20) Alexandre Pétion ; 21) Jean Pierre Boyer ; 22) Faustin Soulouque ; 23) Fabre Geffrard ; 24) Lysius Salomon ; 25) Guillaume Sam ; 26) Charlemagne Perralte ; 27) Carl Brouard ; 28) Elie Lescot ; 29) Dumarsais Estime ; 30) Fulgencio Batista ; 31) Sékou Touré.